

EMEVİLER DÖNEMİNDE ARAPLARIN İSKANI*

Halil ESAMİNE

Çev: Nuh ARSLANTAŞ

M.Ü. İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi

ABSTRACT

Many territories had been occupied Umayyad period in the history of Islam. In this period the most of the conquered lands still belong to Muslims. In this study the writer mentions about the conquests and the settlement of Arabs and non-Arabs to make the conquests to be permanent. In order to understand of the Arab settlement in this period the writer described seperately every district of the occupied territories.

Hicretin ilk asrında gerçekleştirilen İslâm fetihlerinin sonuçlarından biri de, fethedilen topraklardaki eski yerleşim merkezleriyle bu bölgelerde kurulan yeni ordugahlara müslüman-Arapların yerleştirilmesidir.

Gerek bu bölgelerin devlet merkezine uzak olması, gerekse düşman sınırlarına yakın yerlerde ordu bulundurulması zorunluluğu gibi askeri ihtiyaçlar, Arap kabilelerinin buralara yerleşmesinin başlıca sebepleridir. Nitekim, Mısır ve Kuzey Afrika'daki ordugahlar başlangıçta askerî kamplar ve idarî merkezler olarak bu amaca hizmet için inşa edilmişlerdi. Fakat bu şehirler (*Emsar*) çok geçmeden Arap muhacirlerin diğer bölgelere geçmek için kullandıkları bir geçiş kampı haline geldiler.[1]

İskan konusunun daha iyi anlaşılabilmesi için fethedilen bölgeleri ayrı ayrı ele alarak işlemek istiyoruz.

1-HORASAN

Horasan'daki iskan hareketi bilhassa Irak merkezlerinden özellikle de bu bölgeyi fethetmek için gelen Arap askerlerinin karargâhı Basra'dan beslenmiştir.[2] Arapların Horasan'da ilk görünmeleri Raşid halifelerden Hz. Osman zamanında olmuştur. Ancak onun zamanında bir Arap askerî birliği bölgede bırakılarak asıl ordu kıştan önce Basra'daki üssüne tekrar dönmüştü.[3] Yapılan plan gereği Horasan'da bırakılan Arap askerleri aileleriyle birlikte şehir merkezlerinde ve stratejik kalelerde konuşlandırılmıştı.[4] Gerek terk edilmiş evlerde gerekse bu amaçla tahliye edilmiş müstakil mahallerde mukavemete hazır bir şekilde yerleştirilmişlerdi.[5]

M. 646-651 yıllarında vuku bulan iç savaşın sona ermesinden sonra, uzun bir süredir evinden barkından uzak kalmış askerlerin bunalmışlığının farkında olan Emevî devletinin kurucusu Muaviye, Horasan'da daimî kampların kurulmasına karar verdi. Bu sebeple Horasan'a aileleriyle birlikte birçok asker gönderdi.[6] Gelenlerin çoğunluğu ilk fetihlerden itibaren Emevîler'in yıkılışına kadar Arap Yarımadası'ndan gelen muhacirler için cazibesini korumuş olan Irak'tandı.[7] Bunun yanında devlet yetkilileri tarafından başlatılmış tehcire ilave olarak, bölgeye şahsen veya kabileler halinde gönüllü göç hareketi de canlı bir şekilde devam etmiştir.[8] Bu muhacirler arasında zenginlik peşinde koşan ve bir hudut (suğûr) şehri olarak gördükleri Horasan'ı arzu ve isteklerini gerçekleştirebilecekleri uygun bir yer olarak gören kimseler de vardı.[9]

Doğu vilayetlerine özellikle de Horasan'a giden Arap kabilelerin bir kaynağı da doğrudan Arap Yarımadasıydı. Bunlar olup bitenlerden bîhaber yetkililerden izin alma gereği bile duymadan Basra Körfezi'ni geçerek bölgeye ulaşıyorlardı.[10] Böylelikle Irak eskisi gibi ara istasyon rolünü oynayamıyordu. Bu bağımsız göç hareketinin en dikkat çekici örneği, Necde b. Amir tarafından *Haricî*lerin İbn Atiyye'nin komutasında Fars ve Ahvaz'a olan göçüdür.[11] Bu göçün ardından Kirman'dan Horasan'a giden yol açılmış ve birçok *Haricî* bölgeye akın etmişti. Diğerleri ise, bir sonraki kuşağın akınlarının hedefi olan Herat ve çevresinde yoğunlaşmışlardı.[12] İbn Eş'as ordusundan sağ kalan askerlerin doğu vilayetlerini bir sığınak haline getirmesini de bağımsız göç hareketi çerçevesinde değerlendirebiliriz. İbn Eş'as taraftarları daha sonra gizli bir Şii merkezi haline gelecek Kum şehrinin tesis etmeden önce, bu havalide kontrolü iyice ele geçirmişlerdi.[13]

Emevî devletine düşman bu iki grubun göçlerini dikkate alırsak, Wellhausen'ın *divan* listelerine dayanarak Horasan'daki Arap nüfusu[14] hakkındaki tahmininin kesinlik arzemediğini söyleyebiliriz. Arapların bölgedeki gerçek sayısı Wellhausen'ın tahmininden daha fazlaydı. Hatta Kuteybe b. Müslim'in idaresi esnasında bölgeye izinsiz gelenleri veya buraya sığınıp divanlara kaydedilme-

yen muhacirleri de hesaba kattığımız takdirde, Arapların gerçek sayısı Welhausen'ın tahmininden çok daha fazla olacaktır. Hepsini olmasa da birçok kimse bölgeyi, merkezi yerlere uzak ve devletin bir müdahalesi olmaksızın serbestçe yaşadıkları bir yer olduğu için tercih etmişlerdi.

M. 717 yılında Kaşgar'a anı bir saldırı düzenleyen Türkes Su-Lu'ya iştirak eden ücretli Arap askerleri de bu bağlamda değerlendirilebilir.[15] Bazı maceracıların ara sıra devletin haberi olmadan kendi hesaplarına çalıştığı da oluyordu. Bunlar, askerî faaliyetlerini Maverünnehir'de yoğunlaştırmışlardı. Değişik bölgeden bir başka örnek de, Halife Mansur zamanında İndus'a düzenlediği askerî hareket esnasında Sind'e ulaşan Abbasi valisinin icraatıdır. O, Kandebil'de önceden oraya yerleşmiş bir Arap kolonisi bulmuş ve onları oradan sürüp çıkarmıştı.[16] Bu tür toplulukların varlığı hakkında ipucu verebilecek bir başka önemli örnek ise Musa b. Kâzım'ın faaliyetleridir.[17] Devletin siyasî bakımından kargaşa içinde olması bu tür gelişmeleri kolaylaştırır.

Köyler (*kura*), meselesi de Horasan'daki İskanla alakalıdır. Kaynaklarımız Arapların şahsî mülkleri olan bu köylerden bazılarının ismini vermektedir.[18]

Meseleyle ilgili olarak S. A. Ali, bu köylerin gelişmelerinin Arap askerlerden bazılarının tahsis edildiğini kabul etmektedir. Bir askerî finans kaynağı olarak bu uygulama daha sonra Eyyübîler ve Memlûkler zamanında da devam ettirilmiştir. S. A. Ali, devrin kabile anlayışı gereği bu köylerin yerleşim yeri olarak hizmet ettiğini ileri sürmektedir.[19] Wellhausen ise S. A. Ali'nin hilafına, bu köylerin askeriye-nden önde gelen bazı kimselerin özel mülkiyetine verildiğini, askerlerin de bu köylerde kendi kölelerini barındırdıklarına işaret eder. Ona göre bazı durumlarda ise mülkiyet sahipleri köylerde bizzat kalmayı tercih ediyorlardı. Bu durum daha çok Horasan'ın merkezi Merv ve havalisinde göze çarpmaktaydı.[20]

Aslında bu köyler (kesinlikle) Arap askerlerinin ikamet edebileceği şekilde planlanmamıştı. Görüldüğü kadarıyla konuyla ilgili olarak kaynaklarımızda kullanılan *Karye* (köy) kelimesi; özel bir mülkiyetten, bölge idarecileri tarafından önde gelen bazı kabile reislerine ya da özel hizmetleri veya cesurane faaliyetlerinden dolayı ordu mensuplarına hediye edilen bir çiftlik/araziden başka birşeyi ifade etmemektedir. En tipik örneği, Kuteybe b. Müslim'in kardeşi Salih tarafından cesur komutanı Nasr b. Seyyar'a verilen hediyedir.[21] Kelimenin bu orijinal manasını, Yakut'un Maverünnehir'deki Hulm adlı bir beldeyle alakalı rivayetinde de bulabiliriz.[22] Yakut'un rivayetine göre *kura* bu şekilde, özel mülkiyet veya Hulm civarında yaşayan Esed, Temîm ve Kays gibi kabilelere ait özel arazilerden başka birşeyi ifade etmemektedir.

Terimin lügat manası bizim görüşümüzü daha fazla desteklemektedir.[23]

Söz konusu *kura* aynı zamanda birden fazla köye sahip belirli kabile mensuplarının özel mülkiyeti durumundaydı. Bunun en belirgin örneği iki köye sahip kabile reisi Süleyman b. Kesîr el-Huzai'dir.[24]

Bu sebeple *karye* kelimesine günümüzdeki anlamını yüklemek abes olur. Fakat Horasan'da zamanın Arap toplumunun karakteristik kabile yapısı gereği, bahsedilen araziler mümkün mertebe aynı bölgede bulunuyordu. Bunun örneğini Merv'in varoşlarındaki Huzaa Köyü'nde görebiliriz.[25] Bunun yanında bu mülkiyetlerden bazıları, sahibi tarafından, divandan atiyyelerinin kesilmesinden sonra köylerde kalmayı tercih eden yakınlarına temlik edilmesi esnasında da oluşmuş olabilir.

Daha hicretin birinci asrının ilk yarısında bir iskan metodu olarak başlayan tehîr hareketi gereği, Horasan ve Maverünnehir'in büyük merkezleri ve önemli şehirleri Arap muhacirlerini çekmeye devam etmiştir. İskan konusunda Araplar sadece Uşrusene'de başarısız olmuşlardı.[26] Kuteybe'nin idareciliği sırasında Fergana'daki Arap iskânı ile ilgili rivayetlere gelince;[27] Gibb bu dönemde Maverünnehir'deki Fergana ile, fethedilen diğer yerler arasında bölgesel devamlılığın olmayışı sebebiyle bu rivayetleri kabul etmez.[28]

2-FARS

Bölgedeki Arap iskanının çekirdeğini fethedilen yerleri korumak amacıyla uç bölgelerde konuşlanan Arap garnizonları oluşturmaktaydı.[29] Fakat fethedilen bölgeler genişledikçe çok geçmeden uç bölge dediğimiz bu yerler stratejik önemini kaybetti. Bu bölgeleri üs edinen Araplar tabii olarak halkın hayat tarzına intibak etmişler daha sonra da arazi ve mallarını evladlarına miras bırakmışlardı.[30] Şunu da belirtmek gerekir ki, bazı iskan yerleri *darü'l-hicre* (yeni inanca göre bir müslümanın hicret edebileceği yer) olarak kabul ediliyordu.

Sonuç olarak, Arap Yarımadası'ndan bir çok kabile Irak üzerinden veya Basra Körfezi'nden bu yerlere akın etti. Böyle yerlerin en tipik örneği Tavvâc'dı.[31] Muvakkat kamplardan bazıları idarî merkezler olarak geliştirilmişti. Bunun en bariz örneği ise Şiraz'dı.[32] Horasan'da olduğu gibi Fars bölgesine de şahısların ve kabilelerin gönlüllü bir hicret hareketi vardı. Bunlar bölge nüfusunda etkili olmuşlar, bölgedeki arazi ve malları sahiplenmişlerdi. Meselâ, Benî Ma'kil olarak bilinen İclî'ler Miss (veya Mass) olarak bilinen bölgeyi istila ederek Hemedan'a yakın bir yere yerleşmişlerdi.[33]

Yine benzer bir Arap garnizon iskanı da İsfahan bölgesinde meydana gelmişti. Bölgenin yeni sakinleri burada da diğer bölgelerde olduğu gibi mal-mülk ve çiftlik sahibi olmuşlardı.[34] Muhtelif Arap kabileleri bütün bölgeye yayılmıştı.[35] Bölgeye hicret eden bir grup, başlangıçta isyancıydı. Bunlar Haricî lider Urve b. Udeyy'in taraftarlarıydı. Ancak onlar, Temim Kabilesi'nin Benî Hanzala koluna mensup olan liderleri Urve'nin öldürülmesinden sonra, kendilerine burada sığınak bulmuşlar, İran sahiline yerleşerek bölgenin her tarafında kontrol ağlarını genişletmişlerdi. Çok geçmeden de zengin toprak ağaları olup çıkmışlardı. Bunların evladları ise İstahr ve varoşlarına yerleşmişti.[36]

Bölgenin önemli merkezlerinin tamamında bulunmalarına rağmen bu Arap kabilelerinden ancak küçük bir azınlık yerli halkla irtibat halindeydi. Bu kabileler aynı zamanda köken itibarıyla değişik kabilelere mensuplardı.[37] Bunun yanında Kum gibi bazı yerlerde ise Araplar toplam nüfusun çoğunluğunu teşkil etmekteydi.[38]

3-MUSUL (MEVSİL)

Musul'un kuruluşu ve şehir (mısır) haline gelmesi konusunda muhtelif rivayetler vardır. Belazurî'nin İbnü'l-Kelbî'ye istinaden verdiği bir rivayete göre, Musul'a Arapları yerleştiren ve orayı ordugah haline getiren ilk kişi Herseme b. Afrece el-Bârikîdir. Bu faaliyet Hz. Ömer zamanında vukû bulmuştu.[39] Dineverî tarafından nakledilen bir diğer rivayete göre ise asıl şehir, Musul'dan önce kurulan el-Hadîse idi. Bu rivayete göre Musul ise daha sonraki bir tarihte, son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed tarafından kurulmuştu.[40] Yakut'un naklettiği diğer bir rivayete ise Mervan Musul'u değil de el-Hadîse'yi kurmuştu.[41]

Şehrin ismiyle alakalı ilginç bir izah da Mukaddesî'de geçmektedir. Rivayete göre Musul, Havlan adında tarihî bir şehirdi. Musul diye bilinen Arap yerleşim yeri ise, bu eski yerden uzak bir mahalde kurulmuştu. Fakat, Arap nüfusunun zamanla artmasıyla yeni mahalleler şehrin surlarına kadar ulaşmıştı. Bu sebeple orası da Musul olarak biliniyordu.[42] Sebepleri zikredilmese de Musul, Emevî halifelerinden bazılarını cezbetmiştir. Meselâ Hişâm'ın burada bir sarayı vardı. Velihtiği yıllarında boş zamanlarını orada geçirirdi.[43] Yine onun Musul'da palmye, hurma ve diğer bazı meyve ağaçları yetiştirdiği büyük bahçeleri vardı.[44] Hişâm'ın, kayınbiraderi Hurr b. Yusuf'u Musul valisi olarak atamasından da anlıyoruz ki, onun Musul'a karşı özel bir ihtimamı vardı. Ancak Hişâm kayınbiraderini tayin ederken hanımı Ümmü Hakim'in gönlünü kazanmayı da hedeflemişti.[45] Valiliği sırasında Hurr, şehrin su ihtiyacını karşılamak için büyük bir kanal açtırdı. Projenin büyüklüğü sebebiyle kazma işi ancak 15 yılda tamamlanabildi. Kanal tamamlanmaya kadar bölgenin tüm geliri bu proje için harcandı.[46] Kanal üzerine 18

su değirmeni kurulmuş ve bu değirmenlerin gelirleri de bakım çalışmalarına tahsis edilmişti.[47] Musul'un bütün sokakları yine bu dönemde taşla döşendi.[48]

Musul'a yerleşen Araplar'ın çoğunluğunu Ezd kabilesi teşkil etmekteydi. Bu neticeye Ezdî lider İbn Mühelleb'in ayaklanmasıyla ilgili rivayetlerden, dolaylı bir şekilde ulaşıyoruz. Şöyle ki; onun yakın danışmanlarından biri, ona ayaklanmadan evvel, önce Musul'a gitmesini, ancak oraya gittikten sonra Emevîler'e harp ilan etmesini; zira, Musul'daki akrabalarının da ona iştirak edip davasına destek olabileceklerini söylemişti.[49] Fakat Musul'daki Araplardan bir kısmı, Halife Hişâm'a bağlılıklarını arz ederek isyana iştirak etmedi. Çünkü Hişâm, şehrin kurucusu Herseme b. Afrece'nin torunlarına inam ve ih-sanda bulunurdu.[50]

4-AZERBAYCAN

Hz. Ömer zamanında Azerbaycan bölgesine yapılan ilk akınlar, kalıcı bir sonuç getirmemişti.[51] Bölgede kalıcı ilk ciddi gayretler ilk vali Eş'as b. Kays tarafından gerçekleştirildi. O bir grup Arap askerini kısa bir süre sonra şehir (*mısır*) haline gelecek olan Erdebil'e yerleştirmişti.[52] İlk yerleşimciler Küfe'den gelenlerdi. Bunlar farklı kabilelere mensuptu. Belâzurî'deki bir rivayet buna delil olarak gösterilebilir. Rivayete göre Araplar Azerbaycan'a yerleştiklerinde, Suriye'den, Küfe'den ve Basra'dan muhtelif kabile grupları gelerek onlara katılmıştı. Her kabile uygun bir bölgeyi ele geçirmişti. Bazılarıysa *İktaü'l-İlca* sisteminin tabii bir sonucu olarak bölge topraklarının çoğunun meşru sahibi haline gelmişlerdi. İktaü'l-İlca uygulaması arazi sahiplerinin canlarını ve mallarını koruyabilecek güçlü bir Arap şeyhi veya güçlü bir kabile reisi himayesine girmesi, arazisini onun adına kaydettirmesi şeklindeydi.[53] Şüphesiz, Arap muhacirlerin bu bölgeye ulaştıkları yol Horasan'a ve diğer doğu vilayetlerine ulaştıkları yolla benzerlik arz ediyordu.

Yerleşenlerin kimliğine gelince; kaynaklarımız bu hususta kesin bir cevaba sahip değildir. Ancak bunlar arasında güney kökenli bazı Arap boylarına rastlanmaktadır. Bunlardan Ezd kabilesinin birkaç boyu göze çarpar. Ravvadü'l-Ezdî ailesi ise bu boylardan en önde gelenlerden birisidir.[54] Ezdîler'in bir kolu da Urmiye'ye ulaşmış şehir ve varoşlarında aktif bir rol oynamışlardır.[55]Hamdanî boylardan bazıları da önce Halâbesa sonrada Meyanec bölgelerini kontrolleri altına almışlardı.[56] Pirza bölgesi ise Avdî kabilesinin kontrolü altındaydı.[57]

Narîz (el-Müneccid'in kaydettiği gibi Narîr değil) Tayy kabilesinden bir grubun ikametgahı idi. Bölgede yerel bir pazar da kuran Taylılar, bölgedeki idarecileri ken-

dilerini bölgenin patronları olarak kabul ettirmeye çalışıyorlardı.[58] Serav'da ise (yine el-Müneccid'in kaydettiği gibi Serat değil) Kinde kabilesinden bir grup vardı. Bunlar Eş'as b. Kays'n komutanlığında bölgedeki ilk mücadeleleri gerçekleştiren askerlerin torunlarıydı.[59]

Aslında Azerbaycan'a Arap göçü diğer bölgelerden daha önce başlamış ve diğer bölgelere göre daha çaplı bir şekilde devam etmiştir. Ancak Araplar'ın bu ilk dönemlerdeki göç durumu açık bir şekilde bilinmemektedir. Yine de onların çok sayıda olduğunu tahmin edebiliriz. Buna Kitabü'l-Eğani'deki bir rivayetten, dolayı bir şekilde ulaşıyoruz. Şöyleki, Halife Abdülmelik zamanında Kays ve Tağlib kabileleri arasında vukû bulan bir savaşta Tağlibliler fecî bir mağlubiyete uğramıştı. Zira Kays Kabilesi Azerbaycan'daki kabiledaşlarından yardım istemişler, yardıma gelen 2000 süvari ile savaşı kazanmışlardı.[60] Azerbaycan'a Arap göçü ilk fetihlerden H. 3. asrın ilk 10 yılına kadar fasilasız devam etmiştir. İbn Kelbi'nin birçok rivayeti bu gerçeğe ışık tutar.[61]

Bazı devlet ricalinin Azerbaycan'da özel mülkiyetleri vardı. Bu arazilerin en meşhur örneği Merağa'da Mervan b. Muhammed'e ait olan araziydi. Emevîlerin devrilmesinden sonra burayı Abbasîler müsadere ederek askerî bir kamp haline getirdiler.[62] Ancak Erdebil'in bölge merkezi haline gelmesinden sonra Merağa bu önemini kaybetmişti.[63]

5-ERMENİYE

Ermeniyе'deki Arap iskanı bölgedeki ilk mücadelelerden hemen birkaç ay sonra başlamıştı. İlk sakinleri Şam valisi Muaviye'nin gönderdiği 2000 Suriye askeriydi. Muaviye bunları daha önce Kâlikala (Erzurum)'yı fethederek yerli halkı şehirden çıkararak Arap fatihlere yapılacak muhtemel bir Ermeni baskınına önlemek için göndermişti. Önceki sakinlerin topraklarını şehirde muhafız olarak bıraktığı askerlere (*murabita*) dağıttı.[64] Kâlikala Emevîlerin yıkılışına kadar (H. 133) bir Arap yerleşim yeri olma özelliğini korumuştur (Emevîlerin yıkılışından Abbasî halifesi Mansurun yeniden fethine kadar bölge Bizans'ın geçtiği) zaman zarfında Arap sakinler, Bizanslılar tarafından öldürülmek veya esir alınmak gibi iki acı sona maruz kalmışlardı.[65] Ancak Kâlikala fethinden sonra Mansur tarafından yeniden inşa edilmiştir. Esir edilen Araplar Halife tarafından fidyeleri karşılığınarak kurtarılmış ve şehre yerleştirilmişlerdi. Yine Halife Cezire ve diğer bölgelerden gönderdiği taze kuvvetleri Arap sakinlerin arasına yerleştirmişti.[66]

Kâlikala'de olduğu gibi Debil, Neşva, Beylekan ve Barza gibi diğer askerî merkezler de ilk Arap komutanlar tarafından yeniden inşa edilmişti.[67] Barza ve Debil Ermeniyе'deki başlıca idarî merkezlerdi.[68] Anlaşıldığı ka-

darıyla Barza'ya yerleşen Araplar Suriye kökenliydi. Zira onlar Suriye'deki idarî merkezi model olarak seçmişlerdi.[69]

Diğer bölgelerde olduğu gibi Ermeniyе'de de Arap iskanı fasilasız devam etmiştir. Hatta m. 656-661 yılları arasındaki ilk iç savaşın devam ettiği çalkantılı dönemde bile inkitaya uğramamıştır. Tekrît'teki Arap iskanı bunun en bariz örneğidir. Önce, Hz. Ali'nin kuvvetleri için muvakkaten kurulan bu yer, onun öldürülmesinden sonra sivil bir yerleşim yeri halini almış, sakinleri de tadrîcen hakimiyetlerini bölgede genişletmişlerdi.[70]

İskan konusunda ciddi bir duraklama, Ermeniyе vilayetlerinin çoğunun Arap boyunduruğundan kurtulduğu ikinci iç savaş sırasında meydana gelmiştir.[71] İbn Zübeyr'in bertaraf edilmesinden sonra, Mervanîler devletin sadece askerî ihtiyaçlarını gözönüne alarak yeni bir fetih politikası belirlediler. Meselâ, Hişam'ın en gözde komutanı Mesleme b. Abdülmelik 24.000 Suriyeli askerî stratejik öneminden dolayı[72] Babü'l-Ebvab kalesine yerleştirdi.[73] Aynı işlem Mesleme'nin halefi Mervan b. Muhammed tarafından Kısâl bölgesinde de gerçekleştirilmişti.[74] Diğer kaleler ise Mervan tarafından yıkılarak yerli halk dağlardaki vadilere yerleştirilmişti.[75] Mansur da Mervan gibi Ercişü's-Suğra ve Ercişü'l-Kübra adlı iki yeni merkez kurarak bu iki merkezi Filistin'den getirdiği Suriye'li askerlere tahsis etmişti.[76] Böylece Mansur Emevî Halifeleri tarafından Ermeniyе'de başlatılan iskan hareketini devam ettirmişti.[77]

6-MEZOPOTAMYA ve SURİYE

Müslümanların Suriye'yi fetihlerinden uzun süre önce, Güney Arabistan kabilelerinden bazıları Yemen'deki vatanlarını terketmişler ve Suriye'de yeni bir vatan edinmişlerdi. Şam'a yerleşmek için gelen ilk kabile Kudaa kabilesiydi.[78] Bizans İmparatorluğu'nun himayesinde, bölgedeki bütün kabilelerin sorumluluğunu üstlenen bu kabile imparatorluk adına onlardan vergileri de toplamıştı.[79] Kudaa kabilesinin yöneticileri ise halk arasında atalarının adıyla Decaime diye bilinen Salihoğulları idi.[80] Gassanoğullarından Benî Cefnâ ise Decaime Kabilesi'nin yerine geçmişti.[81] Benî Cefnâ Ma'rib Seddi'nin yıkılmasından sonra diğer güneyli kabilelerle beraber bölgeye gelmiş, çok geçmeden bölgedeki üstünlüğü ele geçirmişti.[82] Kuzeyli kabilelere mensup Arap muhacirleri de neredeyse Suriye'nin tamamına yakın bir kısmına yayılmışlardı. Güney Suriye'deki Arap toplulukları içinde güney kökenli olanlar çoğunluğu teşkil etmekteydi.[83] Bisetten çok önce Kudaa ve Kelb kabileleri merkez Suriye'ye yerleşmiş bulunmaktaydı. [84] Belazurî'nin Kitabü'l-Futûh'undaki ve Eyyamü'l-Arab literatüründeki pek çok

rivayet Suriye'de eski Arap iskanına delil teşkil etmektedir. Kinnesrîn ve civarında Tenûh ve Tayy kabileleri bulunmaktaydı. Bu kabilelerden bazı gruplar fetihlerden sonra İslâmî kabul etmişler ancak diğerleri eski inançları olan Hristiyanlığa bağlılıklarını devam ettirmişlerdi.[85]

Kayseriyye, Baalbek gibi şehir merkezlerinde yaşayan yerli Suriye Arapları [86]ve göçebe unsurlar[87] İslâm fetihlerinden sonra yeni Arap iskanında önemli rol oynamışlardır.

Meselâ; bunlar Güney Suriye'de küçük bir kasaba olan Balis'in[88] iskanında rol aldılar. İslâmiyet'le birlikte güneyli unsurlar Suriye'li Arap kabileleri içerisinde çoğunluğu teşkil etmişlerdi.[89] Bununla beraber İslâm öncesi Suriye'de dikkate değer bir Kaysî çoğunluğu vardı. Kaysilerin etkinliği çeşitli yerlerde özellikle de Eriha, Amman ve Cevlan Tepelelerine kadar yayılmıştı. Hatta, Cevlan'da nüfusun çoğunluğunu teşkil etmekteydiler.[90] Filistin'deki Arap toplulukları ise köken itibarıyla karışıklıydı. Çoğu kabile Lukam, Cüzam, Amile, Kinde, Kinane ve Kays gibi kabilelerle temsil ediliyordu.[91] Kuzey kökenli pekçok kabile gruplarının varlığına rağmen, Suriye Badiyesi'nde baskın olanlar güneyli gruplardı.[92]

Şunun da belirtilmesi gerekir ki, İslâm'dan önce cahiliye çağının önde gelen bazı liderlerinin Suriye'de mal ve mülkleri vardı. Bunun en tipik örneği Mekke'li lider Ebû Süfyan'dır. Onun Belkâ'da özel bir arazisi bulunuyordu.[93]

Mezopotamya'ya gelince, güney kökenli bazı kabile grupları, İslâm fetihlerinden çok önceleri bu bölgeye yerleşmişti. Bu konuda özellikle Tenûh ve Tayy kabilesi hakkında bilgi sahibiyiz.[94] Kudaa kabilesinden bir grup da Cezire'ye ulaşmış, bölge halkını hakimiyeti altına alarak İran güçleri tarafından bölgeden çıkarılincaya kadar bölgesel üstünlüğü ellerinde tutmuşlardı.[95] Tağliboğulları için Cezire işte bu zamandan itibaren daimî bir vatan olmuştur.[96] Sarsar (Tharthar) vadisinin platolarında yoğunlaşan Tağliboğulları[97] yarı göçebe bir hayat sürmüşlerdir.[98]

Kuzeyli Arap unsurlar da güvenli bir sığınak bulmak için Cezire'ye yönelmişlerdi. İyad b. Nizar'ın bir kolu İran Kisrası'nın gazabından korkarak güney Irak'taki vatanlarını terketmiş, Cezire'ye kaçmışlardı. Ancak burada da fazla barınamamışlar, yine İran tehditinden dolayı Suriye taraflarına gitmek zorunda kalmışlardı.[99]

İslâm fetihleri Suriye ve Mezopotamya'daki Arap iskanına yeni bir hız ve hareketlilik getirmiştir. İlk askerî zaferlerden hemen sonra bölge dalga dalga Arap göçüne sahne olmuştur. Onlardan bir kısmı Medine'den gönderilen keşif birliklerinin bir parçası olarak intikal ederken [100]diğer kısmı ise göçebe kabileler olarak gelip buraya yerleşmişler-

di.[101] Komutanlar yeni yerleşimcilere barınaklar temin etmek için barış görüşmeleri esnasında mağluplardan evlerinin ve kiliselerinin yarısını tahliye etmelerini şart koşmuşlardı[102]. Araplar sahipleri tarafından gönüllü veya kerhen boşaltılmış bu binalara yerleştiler.[103]

Kays kökenli bazı kabile gruplarının Kuzey Arabistan'daki vatanlarını terkederek Suriye'deki kardeşlerine katılmasına rağmen,[104] bölgeye yerleşen Arap nüfusu bakımından Suriye'deki güç dengesi aynen kalmış ve Güneyli Araplar sayısal üstünlüklerini muhafaza etmişlerdir. Aslında böyle olmasını Emevîler planlamıştı. Emevî halifeleri Kaysî göçünü ise Suriye yerine Mezopotamya'ya çevirmişler[105] Yemenli kabilelerin özellikle de Kelbîlerin daimi sadakatini temin için Suriye'de herhangi bir Kaysî iskanına müsaade etmemişlerdi.[106]

Muaviye her kabile için şehir merkezlerinden uzak, ayrı bir yer tahsis etmişti.[107] Mezopotamya Muaviye'nin politikasına uygun olarak üç ana bölgeye ayrılmıştı: Merkezi Musul olan Diyarı Rebîa; merkezi Rakka olan Diyarı Mudar; Merkezi Amud (Amid) olan Diyarı Bekir.[108] Bölgeye yerleşen Arapların başlıca geçim kaynağı ise kışlık tahıl ekimi ile geleneksel hayvancılıktı.[109]

Suriye kıyılarında ise ilk fetihlerle beraber ciddi bir Arap iskanı başlamıştı. Başlangıçtan itibaren sahil şeridi Suriye bölgesini Bizans'ın deniz baskınlarına karşı savunmak için düzenlenmişti. Önce, kıyı şeridinde küçük ama hareket kabiliyeti yüksek garnizonlar yerleştirildi. Bizans kuvvetlerinin ani bir baskını durumunda komşu garnizonlardan takviye birlikleri gelebilecek, tehlikenin savuşmasından sonra bu güçler kendi kamplarına tekrar dönebileceklerdi. Bu uygulama Hz. Ömer'in hilafeti süresince devam etmiştir. Ancak halefi Hz. Osman, Suriye valisi Muaviye'ye kampları yeniden ele alarak müstahkem hale getirmesini ve buralara müslüman askerler yerleştirerek kendilerine maaş tahsis etmesini emretmiştir.[110] Anlaşıldığı kadarıyla bu istihkamlar bu düzenlemeden kısa bir süre sonra ilk iç savaş sırasında tamire ihtiyaç duyulacak kadar tahrip edilmişlerdi. Nitekim Sur, Akka ve Abdülmelik daha sonraları da oğlu Hişam tarafından tamir edilen Askalan bu durumdaydı.[111]

Şu da belirtilmelidir ki, bu kıyıya sevk edilen askerî güçler arap kökenli askerlerden ibaret değildi. *Futûh* rivayetleri değişik etnik kökenli askerlerden bahseder ki buralara yerleştirilenler; İranlılar, Yahudiler, Mısır'dan Kıptiler, Hindistan'dan Esavire, Zutt ve Sayabice, Suriyeli Araplarla Bizans kökenli Hristiyanlardı.[112] Yabancıların seçiminde, Araplar'dan kalan boşluğu doldurmak için Emevî halifeleri askerlerini kuzeyli kabilelerden seçmeye

özen göstermişlerdi. Muaviye'nin Güneyli Arapları deniz harekatinde kullanırken, Kuzeyli Arapları ise sadece kara hareketlerinde kullanması tesadüfî değildir.[113]

7-MISIR

Araplar İskenderiye'yi fethettiklerinde bölge komutanı Amr b. As şehri Arap ordusu için ordugah yapmak istemişti. Bu sebeple kamp kurma çalışmalarına girişti. Ancak Amr'ın bu planı Medine'deki halife tarafından tasvip görmedi.[114] Bu durumda Amr b. As'ın başka bir seçeneği yoktu. Bir Bizans şehri olan Babylon kalesinin önünde kurduğu çadırın yerinde askerî bir kamp olarak Fustat'ı inşa etmeye karar verdi.[115]

Hatta Mısır'ın fethinin tamamlanmasından sonra, deniz tarafından gelebilecek muhtemel bir Bizans tehlikesine karşı, bölgeye devamlı yeni kuvvetler sevk edilmiş ancak (bir ara düşman eline geçmiş olan) İskenderiye'nin yeniden fethiyle bu iş tamamen bitirilmiştir.[116] Divanlara kaydedilen mücahidlerin daimî surette artması[117] Araplar'ın Mısır'da devamlı suretle çoğaldığını te'yîd eder ki bu durum bölgenin sürekli Arap göçü aldığını göstermektedir.

Fustat kurulur kurulmaz, Mısır'a aralarında Cüzâm Kabilesi'nin de bulunduğu kabile göçleri başladı.[118] Yine Kuda'a Kabilesi'nden büyük bir grup Suriye'den gelmişti. Bu Kuda'a'lı grubun Suriye'deki Kudaahlılar'ın üçte biri olduğu tahmin edilmektedir.[119] Kudaahlılar'ın bu göçü Suriye'deki hilafet sarayı tarafından planlanmıştı. Bu planıyla saray bir tahta iki kuş vurmak istiyordu; biri, Mısır'da Arap nüfusunu çoğaltmak; diğeri, kabile statüsünü muhafaza etmek ve Suriye'de yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan kabile çekişmelerine engel olmaktı.[120] Göçler neticesinde Fustat'ta artan muhacirlerden dolayı yerleşim alanının genişletilmesine ihtiyaç duyulmuş, bu sebeple Nil'in batı yakasında Cîze diye isimlendirilen yeni bir yerleşim yeri iskana açılmıştı.[121] Suriye'nin yanısıra Irak'tan da kabile göçleri olmuştu. Muaviye zamanında vali Ziyad b. Ebîhi ile sürtüşen Esedoğulları'ndan bir boy Basra'dan Mısır'a göç etmişti.[122]

İskenderiye'ye Arapların daimi yerleşimi Fustat'tan sonra olmuştur.[123] İlk önce, küçük bir askerî birlik yaz ve kış seferleri için metrûk mekanlara muvakkaten daha sonra da Muaviye zamanında 27.000 askerden müteşekkil bir garnizon şehre daimî olarak yerleştirilmişti.[124] Futûh ve Fezail kitapları İskenderiye'ye Arap muhaceretini teşvik için, şehrin kutsallığı, bu uğurda cihad edip çağırmanın yüceliği hakkında Hz. Peygambere ve Sahabe-i Kiram'a atfen pekçok rivayet nakleler.[125]

Mısır'ın fethedildiği ilk günlerden itibaren, özel bir stratejiyle, belli başlı askerî kampların etrafında Arap yerle-

şimine kolaylık tanınmıştır. Validen aldıkları izinle askerler, gruplar halinde atlarıyla bölgedeki otlaklara gidiyorlar, otlak mevsiminin nihayetine kadar orada kalıyorlardı.[126] Fakat mevsim bitiminde önemli sayıda bir grup Fustat'a dönmüyor ve daimi olarak buralarda kalmayı tercih ediyordu. Müdlic Kabilesiyle, Himyerliler'in bir kısmı bunun en belirgin örneğiydi.[127]

Askerler devletten aldıkları mutad maaş yanında, toprakların ekimiyle veya başka bir işle de meşgul olurdu.[128] Bu tür aktiviteler askerler için divandan silinerek, sivil hayata dönmeye bir kapı aralamıştı. Böyle bir gelişme karşısında harekete geçen Hz. Ömer ve Mısır'daki valisi bu işin önünü kesmeye çalışmışlardı.[129]

Bölgede geniş çaplı bir iskan hareketi, Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik (m. 724-743) zamanında gerçekleştirildi. Hişam, Mısır valisi İbn Habhab'a Mısır divanına daha fazla asker kaydetmesini emretti. Fakat Hişam, yeni muhacirlerin Fustat'ta değil de, diğer yerlerde ikamet etmeleri talimatını verdi. Buna binaen Kaysiler'den yaklaşık 3.000 ilâ 5.000 aile Suriye vahalarından alınarak Havfü's-Şarkî olarak bilinen Delta'nın doğusundaki bölgeye nakledildi.[130] Kaysiler'in buraya göçü tedericen oldu. Yaklaşık 400 ailelik ilk grup Benî Nasr (İbn Kuayn), Benî Âmir, Hevazin ve Süleym gibi değişik kabilelere mensuptu. Daha sonra aynı boya mensup diğer kabileler de dalgalar halinde onlara katıldı. Abbasî halifesi Mansur zamanında ise sayıları 5000'e balığ olmuştu.[131]

Yukarıda bahsedildiği gibi önceki askerlerin hilafına bölgede yeni yerleşen Kaysiler'e, toprağı ekip-dikme imtiyazı da verilmişti. Yine onlar mahallî hazineden finansal destek de görmüşlerdi. Nitekim Mısır'ın bütün zekat gelirleri kendilerine tahsis edilmişti. Kaysiler Mekke ve Medine'ye ihraç yapan Kulzûm Limanı'na götürülen yiyecek ve diğer malların ticaretini de tekellerine almışlardı.[132] Hatta onlar at yetiştiriciliği için de teşvik görmüşlerdi.[133] Haliyle Tennîs sakinlerinin maddî durumları bariz bir şekilde yükselmiş, bölgeye ilk geldiklerinde yerleştikleri derme-çatma kulübeler yerine şahane binalar inşa etmişlerdi.[134]

Delta bölgesindeki Kaysî topluluklar, uzun zaman Arap kimliklerini muhafaza ettiler. Miladî 10. asırda Mısır'ı ziyaret eden meşhur şair Mütenebbî, Kaysiler'in ikâmetgâh'ı Bilbîs'e uğramıştı. Yakut'un eserinde kaydedildiği kadarıyla şair, Kaysiler'den çok sitayişkâr ifadelerle bahsetmiştir.[135]

Belirtilmesi gereken önemli bir husus da, ilk Kiptî isyanından sonra Mısır'da Kaysî iskanına öncelik verilmesidir. Kiptîler'in ayaklanma sebebi ise, Hişam zamanında

Mısır âmili İbn Habhab'ın vergi miktarlarını artırmastıydı.[136] Bölgeye gönderilen takviye güçlerle isyan birkaç ay içerisinde bastırılmıştı.[137] Kaysî iskanının, bölgedeki halkın huzur ve sukûnetini muhafaza etmek ve idarî yapıyı ifsad etmek için yapılabilecek herhangi bir teşebbüsü önlemek amacıyla yapılmış olması da mümkündür.

8-KUZEY AFRİKA

Bölgedeki ilk ordugah Muaviye zamanında H. 50'de Ukbe b. Nafi tarafından Kayravan'da kurulmuştur.[138] Fakat bu safhada askerî vaziyetin istikrarsızlığı sebebiyle Araplar burayı boşaltarak doğuya doğru çekilmek zorunda kalmışlardı.[139] Daha sonraki yıllarda, ikinci iç savaşın bitmesinden sonradır ki, takviye kuvvetlerle bölgede kontrol sağlanmış ve Kayravan İslâm ülkesindeki diğer şehirler gibi bir şehir haline gelmişti.[140] İlerleyen yıllarda, Velid b. Abdülmelik zamanında Mûsâ b. Nusayr tarafından Tanca bir şehir olarak kuruldu.[141] Gerek Kayravan gerekse Tanca Arap akınlarının planlandığı askerî birer üs olarak hizmet vermişlerdir. Diğer şehirlerden farklı olarak buralar en azından Emevîler döneminde sivil yerleşimler için hiç kullanılmamıştır. H. 114 yılında ise Kartaca'nın harabeleri yanında Kuzey Afrika valisi İbn Habhab tarafından Tunus bir deniz üssü olarak kurulmuştu. Yine burada güçlü bir deniz gücü kurma gayretinde olan Halife Hişam tarafından bir de tersane inşa ettirilmişti.[142]

9-İSPANYA

İlk fethinden h. 1. asrın sonuna kadar İspanya'ya az sayıda asker gitmiş ve sayıları da birkaç yüzyıla geçmemişti.[143] Cebelitarık Bogazı'nı geçerek İspanya'nın fethine iştirak eden İslâm ordusunun çoğunluğunu Berberîler teşkil etmekteydi.

Hatta ordu komutanı Tarık b. Ziyad da bir Berberî idi.[144] İlk askerî harekattan kalan Berberî askerlerin sayısının 9.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.[145] Tarık, Vizigotların ilk yenilgiden sonra kesin bir savaş hazırlığı içerisinde olduklarını ve bunun kendisi için bir tehlike oluşturduğunun farkındaydı. Bu sebeple o, Kuzey Afrika'daki askerî üssünden takviye birliklerini yardımına çağırdı[146] efendisi, aynı zamanda Afrika valisi olan Mûsâ b. Nusayr, o sırada bölgedeki Arapların sayısı ilk askerî harekâtlarından daha fazla olmasına rağmen, çoğunluğunu Berberîlerin oluşturduğu 10.000 civarında asker topladı. Ayrıca Mûsâ kendisi de azadlısına katıldı.[147] Başarılı geçen bu seferden sonra Mûsâ, önemli miktarda bir askerî birliği bölgede bırakarak Kuzey Afrika'ya geri döndü.[148]

İlerleyen zamanlarda, bölgeye gönüllü bir Berberî göçü başladı.[149] Zaferlerin kolayca kazanılması askerî bi-

rimlerin yanı sıra bazı Berberî kabile liderlerini de bölgeye çekmişti. Ganimetlerin kazançlı olması sebebiyle Berberîler, özel askerî birimlere kaydedilerek boğazdan İspanya'ya geçirilmişlerdir.[150] Her ne kadar Berberîler İspanya'da daimî olarak kalmayı düşünmemişlerse de en azından ganimetlerden kendilerine düşecek paylardan zengin olabileceklerini umuyorlardı. Fakat mevcut Arap toplumunda varlığını hissettiren karşıt tesirlerin endişesinden dolayı, Hişam b. Abdülmelik'in hilafeti süresince Berberîlerin yarımadanın sahil şeridindeki bölgelerde yerleşmeleri yasaklanmıştır.[151]

İbn Kûtiyye'deki yegane rivayete göre, Mûsâ b. Nusayr fethedilen bölgeleri askerleri arasında dağıtmış ancak bir hayli arazîyi de devletin denetimine almıştı. Bazı arazîler humus statüsündeydi. Ancak takip edilen özel bir politika gereği, Humus arazileri sadece tarım yapımları şartıyla bazı Arap liderleri arasında paylaştırılmıştı. Bu hakka sahip olan Araplar'a *Ehlü'l-Ahmas*; veraset yoluyla kendilerine miras bırakılan evlatlarına ise *Ebnâü'l-Ahmas* adı verilmekteydi[152] *atâ* sisteminin yerini tutmaktaydı. Bu uygulamaya göre askerler mutad maaşları yerine ekip diktikleri arazinin mahsulünden pay almaktaydı.[153] Humus ehli de dahil olmak üzere bütün Arap askerleri, fethedilen şehir merkezlerinde veya askerî kalelerde feodal beylere benzer bir hayat sürüyorlardı. Kurtuba (Cordova) halâ idare merkezi idi ve askerlerin çoğu burada yaşamaktaydı.[154]

Berberîler Mûsâ'nın toprak taksimini adaletsiz buluyorlardı. Çünkü fetih ordusunun çoğunluğunu teşkil eden bu unsurlara haksız davranılmıştı. Düz ve münbit araziler Araplara verilirken, memleketlerindeki farklı olmayan taşlık ve otlak bölgeler Berberîlere bırakılmıştı.[155]

H. 123 yılı Arapların İspanya'ya iskanları hususunda bir dönüm noktası oldu. Kuzey Afrika'da Meysere öncülüğündeki Berberî isyanını bastıramayan 10.000 kadar Suriyeli asker Sabta'da muhasara edilmişti. Mahsur kalan bu askerlerin İspanya'ya geçmekten başka çareleri yoktu. Yarımada valisi önce bu askerlerin geçmesine müsaade etmedi. Ancak o sırada İspanya'da vuku bulan Berberî isyanından dolayı gemiler göndererek mahsur askerleri yarımada getirtti.[156] İspanya'daki bu iç karışıklıklar, eski valiyi de öldüren Belc el-Kuşeyrî'ye bölgede gücünü i-yeci genişletme imkânı verdi. Valinin öldürülmesiyle beraber Kaysîlerle Yemenîler arasında çok geniş bir coğrafya'da *kabilecilik* tartışmaları patlak verdi. Bu şiddet faaliyetleri üç yıl kadar devam etti. Nihayet Kuzey Afrika valisinin arabuluculuk gayretleriyle bu iç savaş sona erdi.[157] Karşıt gruplar arasında gerçekleştirilen bu uzlaşmaya göre, Suriye kuvvetleri Kurtuba'yı boşaltarak diğer altı bölgeye dağılacaklardı. Bu bölgesel taksimden sonra

onların yerleştirildiği merkezlere Suriye'de olduğu gibi *Ecnad* adı verilmişti. *Ecnadü's-Şâm*'in orjinal isimlerini taşıyan bu yeni merkezler İspanya'nın doğu kıyılarındaydı. Bölgede müsadere edilen topraklar bu Araplar arasında taksim edildi.[158]

Bu olaylardan hemen birkaç yıl sonra, doğuda Emevî yönetiminin yıkılmasının ardından aynı aileden ed-Dahil ünvanıyla meşhur Abdurrahman b. Muaviye b. Hişam b. Abdülmelik isimli genç Emevî prensi[159] tarafından İspanya'da yeni bir Emevî devletinin kurulması, doğu bölgelerinden buraya yeni bir Arap muhaceretine zemin hazırladı. Ensab kitaplarından özellikle de İbn Hazm el-Endelüsî'nin eserlerinden bölgeye göç eden pekçok Arap muhacirin uzun listelerini takip etmek mümkündür.[160]

KAYNAKLAR

* "Arab Settlement During The Umayyad Caliphate" adlı bu makale, "Jerusalem Studies in Arabic and Islam 8. 1986" da yayımlanmıştır.

- [1]-J. Wellhausen. *The Arab Kingdom and Its Fall*. Arapçaya terc. Y. el-İş (Şam 1956), 28.
- [2]-A.g.e., 329.
- [3]-Taberî. *Târîhu'r-Rusul ve'l-Adlûk*, yay. haz. M. J. de Goeje (Leiden 1879-1901), I. 2906.
- [4]-Wellhausen, 492-493.
- [5]-Bu bağlamda, Buhara bölgesinde yerlere ait bazı evler de müsadere edilmişti; bkz. Nerşahi, *Târîhu Bağdat*. Farsça'dan arapçaya terc. ve yay. haz. Emin Bedevî-N. Tarazi (Kahire 1965), 73. 80. Semerkant için bkz. Belâzürî, *Futûhu'l-Büldan*, yay. haz. S. Münecid (Kahire 1956-7), III, 519; ayrıca bkz. İbn Esir, *el-Kamil fi'l-Tarih* (Leiden 1863-1871), V. 5.
- [6]-S. A. Ali. İstıtanü'l-'Arab fi Horasan, *Mecelletü Külliyyeti'l-'Adab* (Bağdat), III (1959), 36-38; Ayrıca bkz. Wellhausen, 415.
- [7]-A.g.e., 411.
- [8]-Belâzürî, *Futûh*, II, 544.
- [9]-W. Barthold. *Turkistan Down to the Mongol Invasion*, 2. baskı (London 1928), 187.
- [10]-Belâzürî, *Ensabü'l-Esraf*, XI, yay. haz. W. Ahlwardt (Greiswald 1883), 135.
- [11]-M. A. Şaban, *Islamic History*, A. D. 600-750 (Cambridge 1971), 97
- [12]-Anon. *el-Uyün ve'l-Hadaik*, yay. haz. M. J. de Goeje (Leiden 1869), 108.
- [13]-Yaküt. *Mucemü'l-Büldan*, yay. haz. W. Wüstenfeld (Leipzig, 1866), IV, 175-176; ayrıca bkz. Belâzürî, *Ensabü'l-Esraf*, Süleyman Ktp., nr. 597. 598. II. 19a (yazma).
- [14]-Wellhausen, 493; ayrıca bkz. S. Ali, 40.
- [15]-H. A. R. Gibb, "Chinese Records of the Arabs in Central Asia, *BSOS*, 2 (1923), 613-622, özellikle 617.
- [16]-Belâzürî, *Futûh*, III, 543-544.
- [17]-Taberî, II, 1145 vd.
- [18]-Meseleyle ilgili olarak S. A. Ali (bkz. 67-68) bu köylerden sadece birkaçının ismini verir. Belirtilmelidir ki o, konuyla ilgili bilgileri sadece Taberî'den nakletmiştir. Halbuki aynı bilgiye diğer kaynaklarda da rastlanabilir. Bu tür köylerin isimlerini Nerşahide de bulabiliriz. bkz. 81; Anon. *Ahbarü'l-Abbas*, yay. haz. A. Aziz Durî (Beirut 1971), 272, 274, 275, 276, 278, 279, 299, 311; Mukaddesî, *Ahsenü'l-Tekasim*, yay. haz. M. J. de Goeje (Leiden 1877), 292; Yaküt, II, 465; IV, 175-176, 700; İbn Asakir. *Târîhu Dimeşk*, V. 394, yay. haz. ve gözden geçiren A. Bedran (Dimeşk 1329-1332); Belâzürî, *Ensab*, Süleymaniye Ktp., II, 696b; İstahri, *Mesalikü'l-Memalik*, yay. haz. M. J. de Goeje, 2. baskı (Leiden 1927), 322-323; Taberî, II, 1862, özellikle S. Ali'nin zikretmediği köyler.
- [19]-S. Ali, 68. S. Ali'nin gösterdiği kaynakların konuyla alakası yoktur.
- [20]-Wellhausen, 493, müellif burada kaynaklarını göstermemiştir.
- [21]-Bağışlanan köyün adı Tancana idi. bkz. Taberî, II, 1180.
- [22]-Yakut, II, 465.
- [23]-İbn Manzûr. *Lisânü'l-Arab*, q.r.v. mad.; ayrıca bkz. İbn Esir, *en-Nihâye fi Garibi'l-hadis*, yay. haz. Tinahi-Zavi (Kahire 1963), IV, 56.
- [24]-İlk köyün adı Safizhanc, Taberî, II, 1953; İkinci köyün adı Şanfir idi, *Ahbarü'l-Abbas*, 274. Bu rivayetlere göre Süleyman b. Kesir el-Huzai'nin iki büyük arazisi veya en azından iki çiftliğinin ol-

duğunu söyleyebiliriz. Diğer özel araziler ve sahipleri için bkz. Taberî, II, 1952, 1953; yine bkz. *Ahbarü'l-Abbas*, 278.

- [25]-A.g.e., 275, 276. Kays, Şeyban, Temim ve Mudar gibi yoğun nüfuslu kabilelerin köylerinin diğer örnekleri için bkz. a.g.e., 299, 311.
- [26]-Yakubi, *Büldan*, yay. haz. M. J. de Goeje (Leiden 1892), 294. İşaret edilmiştir ki Uşrusene bir şehir merkezi değildi. Bu isimde hususi bir şehir de yoktu. Bilakis bu, bir bölgenin ismiydi, bkz. İstahri, 325; Ayrıca bkz. Yakut, I, 197.
- [27]-Belâzürî, *Futûh*, III, 529.
- [28]-H. A. R. Gibb. *The Arab Conquest in Central Asia* (London 1930), 49.
- [29]-Bu nevi gamizonların en tipik örneği Kazvin'de olanlardı, bkz. Belâzürî, *Futûh*, II, 395; ayrıca bkz. İbn Fakih, *Muhtasar Kitâbü'l-Büldan*, yay. haz. M. J. de Goeje (Leiden 1885), 281. Tebriz, Tuvvac, Cürcan ve Rey gibi diğer yerleşim yerleri de aynı usulle yapılmıştı, bkz. Belâzürî, *Futûh*, II, 405, 476; yine bkz. Dineveri, *el-Ahbarü'l-Tival*, yay. haz. Amir-Şeyyal (Tahran 1960), 133; İbn Esir, *Kamil*, V, 55; *el-Uyün ve'l-Hadaik*, 24; Yakubi, *Târîhu Ya'kubi*, yay. haz. M. Th. Houtsma (Leiden 1883), II, 164.
- [30]-Kazvin'de peygamberliğini iddia eden yalancı Tuleyha el-Esedî'nin 500 askeri vardı. Önceleri onlar sınırları korumak için konuşlandırılmıştı. Ancak bunlar daha sonra bütün mülkiyetlerini evladlarına miras bırakarak bölgede daimi olarak ikamet etmişlerdir. Bkz. İbn Fakih, 281
- [31]-Dineveri, 33; Ayrıca bkz. Belâzürî, *Futûh*, II, 476; Yakut, II, 56.
- [32]-İstahri, 124-125; Ayrıca bkz. a.g.e., 97; Mukaddesî, 423.
- [33]-Belâzürî, *Futûh*, II, 385. Bu boyun en meşhur üyesi Yesar b. Ma'kil'di, bazı rivayetlere göre Ebû Müslim el-Horasanî'nin mevlasıdır. Bir diğeri ise bölgede pekçok mal varlığı olan İdris b. Ma'kil'di. Bkz. *Ahbarü'l-Abbas*, 265.
- [34]-A.g.e., 258-259.
- [35]-İbn Fakih, 275.
- [36]-Bu mülteciler Temim Kabilesi'ndendiler. Ezd kabilesinden olan diğer gruplar da deniz sahilindeki aynı yere geldiler, bkz. İstahri, 140-141.
- [37]-İbn Fakih, 274.
- [38]-A.g.e., 274; Yine bkz. İstahri, 201. Hare, Tus ve Nişabur gibi, Arap topluluklarının bulunduğu diğer şehirler için bkz. İbn Fakih, 273, 277, 278.
- [39]-Belâzürî, *Futûh*, II, 407; Ayrıca bkz. Yaküt, II, 223.
- [40]-Dineveri, 167.
- [41]-Yaküt, II, 222.
- [42]-Mukaddesî, 138-139.
- [43]-Ezdi, *Târîhu'l-Mevsil*, yay. haz. Ali Habib (Kahire 1967), 24
- [44]-Bu arazi Hişam tarafından, daha halife olmadan önce satın alınmıştı. Arazinin önceki sahibi Benî Büreyde'den bir adamdı, bkz. a.g.e., 172.
- [45]-A.g.e., 24.
- [46]-A.g.e., 29, 33, 43; ayrıca bkz. İbn Esir, V, 133, 241; İbn Tağribirdi, *en-Nücümü'z-Zahire fi Mülûki Mısır ve'l-Kahire* (Kahire 1963), I, 259.
- [47]-Ezdi, 43; ayrıca bkz. İbn Havkal, *Süretü'l-Arz* (Leiden, 1938), 219.
- [48]-*Fe-min Benî Mürre, el-Velidü'bnü Halid... Vallahu Hişam... el-Mevsil ve hüve feyşeha bi'l-hicreti*, bkz. Belâzürî, *Ensab*, II, 1108 h. (Yazma). Diğer rivayetlere göre sokaklara taşı Said b. Abdülmelik döşetmişti. Bir diğer rivayet ise taşları döşetenin Sahibü's-Şurta olan İbn Tuleyd adında biriydi; bkz. Belâzürî, *Futûh*, II, 408.
- [49]-*Kile li-Yezidi'bnü'l-Mühelleb... İhmel haze'l-male ve hruc bihi ile'l-Mevsil fe'd'u 'aşiretike bihâ*, Belâzürî, *Ensab*, II, 7056 (yazma).
- [50]-Hişam, kayınbiraderini Musul idareciliğine tayin etmesinden dolayı hanımı Ümmü Hakîm tarafından kınandığında şöyle cevap vermişti: "...Ema yerza ehûki en yussalliye halfehu'l-hersimetu...", bkz. Ezdi, 24.
- [51]-Belâzürî, *Futûh*, II, 400-401.
- [52]-A.g.e., II, 404.
- [53]-Aynı yer.
- [54]-Yaküt, II, 13; ayrıca bkz. Belâzürî, *Futûh*, II, 405.
- [55]-Aynı yer.
- [56]-Aynı yer.
- [57]-A.g.e., II, 406.
- [58]-Aynı yer. Nariz isminin tam telaffuzu için bkz. Yaküt, V, 281; İbn Esir, *el-Lihab fi Tehzi'bi'l-Ensab* (Beirut ts.), III, 306.
- [59]-Belâzürî, *Futûh*, II, 406.
- [60]-Ebu'l-Ferec el-İsfahani. *Kitâbü'l-Eğani* (Bulak 1285/1868-9), XI, 62.
- [61]-Meselâ, bkz. İbn Kelbi, *el-Cemhere fi'n-Neseb*, British Museum no. 23297.

- 144 (yazma).
- [62]-Belâzürî, *Futûh*, II, 404, 405; ayrıca bkz. Yakût, V, 93.
- [63]-İstahri, 181.
- [64]-Belâzürî, *Futûh*, I, 234.
- [65]-A.g.e., I, 236.
- [66]-Aynı yer.
- [67]-A.g.e., I, 242.
- [68]-İstahri, 188.
- [69]-Yakût, I, 308.
- [70]-İbn Havkal, *Kitabü'l-mesalik ve'l-memalik*, yay. haz. De Goeje (Leiden 1873), 167-170. özellikle dipnot 9.
- [71]-Belâzürî, *Futûh*, I, 242.
- [72]-Yakût, I, 305.
- [73]-Belâzürî, *Futûh*, I, 244; Babî'l-Lân'deki Arap garnizonu için bkz. Yakut, I, 351.
- [74]-Belâzürî, *Futûh*, I, 244.
- [75]-A.g.e., I, 246; *Fe-er'ane bi'l-ti'ati ve'l-inhideri ile 's-selhî...*
- [76]-Aynı yer.
- [77]-Mesûdî, *Murûcu'z-Zehab ve Meâdinü'l-Cevher*, yay. haz. C. Barbier De Meynard (Paris 1861), II, 5.
- [78]-Ebü'l-Fidâ, *el-Muhassar fi Ahbârî'l-Beyr* (İstanbul 1286/1869-90), I, 72; ayrıca bkz. Mesûdî, III, 215. Kudaa Kabilesi hakkında bkz. M. J. Kister, *El2. "Kudaa"*, mad.
- [79]-İbn Habîb, *el-Muhabber*, yay. haz. Ilse Lichtenstaedter (Haydarabad 1942), 370; Yakubi, I, 207.
- [80]-İbn Hazm, *Cemheretü'Ensabi'l-Arab*, yay. haz. Abdüsselam Harun (Kahire 1962), 450; ayrıca bkz. İbn Düreyd, *el-İstikâk*, yay. haz. W. Wüstenfeld (Göttingen 1854), 545.
- [81]-İbn Habîb, 371; Yakûbî, I, 207; Ebu'l-Fida, I, 72.
- [82]-İbn Hişam, *Siretü'n-Nebî*, yay. haz. M. Abdülhamîd (Kahire 1383/1963), 7; ayrıca bkz. Yakûbî, I, 204; Yakût, V, 37; Mesûdî, III, 389.
- [83]-Gibb, "Arab-Byzantine Relation Under the Umayyad Caliphate", *Studies on the Civilization of Islam* içinde, yay. haz. J. Show-R. Polk (London 1962), 47-61, özellikle 49.
- [84]-Wellhausen, 132.
- [85]-Belâzürî, *Futûh*, I, 172; Yakut, I, 328.
- [86]-A.g.e., I, 154, 168.
- [87]-Hıms, Hamât, Tedmur, Havrân ve Dimeşk'teki Arap toplulukları için bkz. İbn Fakih, 324, 326; ayrıca bkz. *Eğani*, XIV, 121.
- [88]-Belâzürî, *Futûh*, I, 178.
- [89]-Emevîler'e karşı isyan eden Yezid b. Muhelleb, Suriye ordusunun, isyanını bastır-
mak için harekete geçtiğini duyunca pek endişelenmemiş-
benzer. Zira o, büyük çoğunluğun kendinden yana olacağından
emindi. Onun sözleri şöyleydi: "...*Y'enna ehli's-Sam? Ve-hel
hüm illâ tisatü'es-yafin; Seb'atün minha li, ve seyfanü 'aleyye*";
Belâzürî, *Ensab*, II, 705b (Yazma).
- [90]-İbn Fakih, 326.
- [91]-A.g.e., 329.
- [92]-İstahri, 23.
- [93]-Belâzürî, *Futûh*, I, 153.
- [94]-A.g.e., I, 172-173.
- [95]-Yakût, II, 134-135.
- [96]-*Nekaid Cerir ve'l-Ferezdak*, yay. haz. A. A. Bevan (Leiden 1905-1912), 886.
- [97]-Yakût, II, 75.
- [98]-Yakût, II, 75.
- [99]-Enbarî, *Şerhu'l-Kasaidi's-Sebi'l-Câhiliyyat*, yay. haz. Abdüsselam Harun, 2. baskı
(Kahire 1969), 482-483.
- [100]-İbn Asakir, *Tarihü Medineti Dimeşk*, yay. haz. S. Münecid (Dimeşk 1951), I,
570.
- [101]-Belâzürî, *Futûh*, I, 140, 152, 178.
- [102]-Taberiye ahalisiyle yapılan barış antlaşmasında görülen bu tür ifadeler, Dimeşk
ahalisiyle yapılan antlaşmada da görülmektedir, bkz. a.g.e., I,
138, 146.
- [103]-Bu uygulama Dimeşk'te vukû bulmuştu. Bir rivayete göre Hıms, Halep, Antakya
ve Lübnan limanlarının çoğunda da böyle bir uygulama yapılmış-
tı, bkz. a.g.e., I, 146, 155, 150-151, 174.
- [104]-Meselâ, Mücaşşoğulları Suriye'ye gittiklerinde Ferezdak buna çok üzül-
müş ve şöyle demişti: "*Elâ leyte ş'iri mâ eradet Mücaşş'ım ilâ's-
Şâmi em mâzâ erade emiruhâ*" Belâzürî, *Ensab*, II, 447a
(Yazma). Yine aynı konuda Ferezdak şöyle demişti: "*Elem
nekü a'lâ Dârimine fi diyârühâ/ve ekserihâ in 'inde yevmen
nefiruhâ/fe-lâ tefrehâ Yehnen Rekaşin bi ne 'yihaffe-kad kame
minna an tetimme buhruhâ*", *Divânü'l-Ferezdak*, I, 236.
Ferezdak ayrılık üzüntüsünü bir başka yerde şu sözlerle dile
getirir: "*Fe-in ebki kavmi yâ Nevaru fe-innenî, erâ
mescideyühüm minhum ke'l-belâk'i*" Aynı yer., I, 394; *Ensab*, II,
447a (yazma). Muaviye zamanında Benî Âmir de 'Aliye'deki
yerlerini terk ederek Cezire'ye gitmişlerdi, bkz. *Eğani*, X, 74.
- Hişam'ın halifeliği sırasında da kuraklık yüzünden yeni
bir kabile dalgası, Medine'den Suriye'ye akmıştı. Bunların
hepsi Kayı kökenlidir; bkz. Zübeyri, *Nesebü Kureyş*,
yay. haz. E. Lévi-Provençal (Kahire 1953), 170-171, 246.
- [105]-İbn Asakir, *Tarihü Dimeşk*, yay. haz. Bedran, V, 304; ayrıca bkz.
Wellhausen, 132.
- [106]-Harici lider Şebîb'in sık unutkanlığından dolayı *divân* listelerinden çıkarıldı-
ğında o Abdülmelik'ten adının listeye tekrar alınmasını
istemiydi. Ancak Abdülmelik onun bu isteğini şöyle diye-
rek reddetti: "*İnne Bekre'üne Vâilin ve Benî Temîmin
kesirüne şerruhumâ ve mâ uhıbbu en yeksurû kı hâzihî'l-
bilâdi. Fe kale Heysemü'bnü 'Adiyvin: Kane Benü
Mervane lâ yefridüne li-Bekrin ve-li-Temîmin bi's-Şâmi*".
Belâzürî, *Ensab*, II, 643b (yazma).
- [107]-Kendileri hakkında bilgi sahibi olduğumuz Temim, Kays, Esed ve Rebia gibi
gruplar için bkz. Belâzürî, *Futûh*, I, 211.
- [108]-Mukaddesî, 137.
- [109]-İbn Havkal, *el-Mesalik*, 155; ayrıca bkz. Belâzürî, *Futûh*, I, 211.
- [110]-Belâzürî, *Futûh*, I, 152. Bunlar Hz. Ömer'in talimatına göre düzenlenmişti.
Bkz. a.g.e., I, 152.
- [111]-A.g.e., I, 139, 171; ayrıca bkz. İbn Kätîyye, *Ahbar Mecma*, yay. haz.
Rivadeneyra (Madrid 1867), 5.
- [112]-İranlılar Antakya, Baalbek, Trablus, Hıms, Sur, Akka (Acre), Sayda, Beyrut
Cübeyl ve 'Arka gibi bölgelerdeydiler, bkz. İbn Fakih,
327; ayrıca bkz. Belâzürî, *Ensabü'l-İşraf*, IVa yay. haz.
Max Schloessinger, ilave ve ızah M. J. Kister (Jerusalem
1971), 3, 13; Belâzürî, *Futûh*, I, 139. Muaviye'nin tehcir
ettiği Hadramî'd-Deylemliler de İranlılar diye adlandırıl-
mışlardı (a.g.e., II, 343). Esavire'nin geldiği yer hakkında
bilgi verilmiş ancak gönderildikleri yer hakkında herhangi
bir bilgiye rastlanmamıştır (a.g.e., I, 139). Yahudiler ise,
Tripoli (Trablus)'ye yerleştirilmişlerdi (a.g.e., I, 151).
Gemicilik ve bölgesel birtakım işlerde mahir olan Mısırlı
Kıptiler ise h. 49'da Muaviye tarafından Akka'ya getiril-
mişlerdi (a.g.e., I, 140); Zutt ve Sayabce ise iki gruptu:
Birinci grub, Muaviye tarafından Antakya ve varoşlarına;
ikinci grup ise Kasım b. Muhammed es-Sekafî tarafından
Hindistan'dan getirilen savaşı esirleri idi. Bunlar Velid b.
Abdülmelik zamanında Suriye sahil seridinde yerleştiler-
mişlerdi (a.g.e., I, 192; II, 463). İlk zamanlarda İslâm'ı
kabul eden Suriye'li hristiyan Araplar ise Balis'te iskan e-
dildiler (a.g.e., I, 178). Anlaşıldığı kadariyle Bizans'lı un-
surlar (bilinmeyen sebeplerden dolayı) Arap fetihlerinden
sonra bölgede kalan kimselerdi. Bunlar Akka'da tipik bir
Bizans topluluğu olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir
(a.g.e., I, 140).
- [113]-Bkz. İbn Asakir, *Tarihü Dimeşk*, yay. haz. Bedran, V, 301; ayrıca bkz.
Belâzürî, *Ensab*, IVa, 82; *Eğani*, XVII, 50. Güneyli Arap-
lar balıkçılık, gemicilik gibi işlerle meşgul oldukları için
akrabaları tarafından küçümsenirlerdi. Güneyli Araplardan
Ezdîler pek çok hakarete uğramış gözüküyor. *Adab ve
Mesalih* edebiyatındaki pek çok eserde bu tür anekdotlara
rastlanabilir. Meselâ, bkz. *Eğani*, XIX, 28; Cahız, *el-
Beyan ve'l-Tehyün*, yay. haz. Abdüsselam Harun, 4. baskı
(Kahire 1975), IV, 66.
- [114]-İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr ve Ahbaruha*, yay. haz. Charles C. Torrey
(Leiden 1922), 91. Hz. Ömer'in bu teklifi geri çevirisinin
sebebi, Nil'i geçen müslümanların fethedilen bölgelerde
değişik yerlere dağılıp birbirinden kopmaları endişesiydi,
bkz. Yakût, IV, 263.
- [115]-İbn Abdilhakem, 91; yine bkz. Yakut, IV, 263; Taberî, I, 2589; Belâzürî,
Futûh, I, 249. Bu yerin "Fustat" diye isimlendirilmesinin
sebebi budur. Bir başka rivayete göre ise bu isim Arapların
burayı toplandıkları bir yer olarak düşündüklerinden dolay-
ı verilmişti (a.g.e., I, 24).
- [116]-A.g.e., I, 260; ayrıca bkz. İbn Abdilhakem, 175, 178; Yakût, I, 188.
- [117]-Kindî, *Vulatü Mısr*, yay. haz. Hüseyin Nassar (Beyrut 1379/1959), 92; ayrıca
bkz. Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-İttihâz bi-zikri'l-Hıtat ve'l-
Asâr* (Kahire 1270/1853-4), I, 94.
- [118]-Makrizî, *el-Beyan ve'l-'rab anna Halle bi-mısr mine'l-Arab*, yay. haz. A.
Abdin (Kahire 1961), 25.
- [119]-İbn Abdilhakem, 116; Makrizî, *el-Beyan*, 29.
- [120]-İbn Abdilhakem, 116.
- [121]-A.g.e., 128-129.
- [122]-Makrizî, *el-Mevâiz*, II, 78.
- [123]-İbn Abdilhakem, 130.
- [124]-Makrizî, *el-Mevâiz*, I, 151.

- [125]-Kindi, *Fedâilü Mısır*, yay. haz. el-Adevî-Ali M. Ömer (Kahire 1971), 49; ayrıca bkz. İbn Abdilhakem, 42; genel olarak Mısır'ın faziletleri için bkz. İbn Tağribirdî, I, 27-33 özellikle 31; ayrıca bkz. İbn Abdilhakem, 141.
- [126]-*A.g.e.*, 141-142; İbn Tağribirdî, I, 73, 74.
- [127]-İbn Abdilhakem, 142.
- [128]-*A.g.e.*, 126; ayrıca bkz. Belazuri, *Futûh*, I, 257.
- [129]-İbn Abdilhakem, 126.
- [130]-Makrizî, *el-Mevâiz*, I, 80, 303; İbn Abdilhakem, 143; Kindi, *U'lâtü Mısır*, 98-99; Makrizî, *el-Beyan*, 66.
- [131]-Ezdi, 31.
- [132]-Makrizî, *el-Mevâiz*, I, 80; Ezdi, 31.
- [133]-İbn Abdilhakem, 143.
- [134]-Yakût, II, 52.
- [135]-*A.g.e.I.479*.
- [136]-Kindi, *U'lâtü Mısır*, 95; Makrizî, *el-Mevâiz*, I, 79.
- [137]-Şaban, 149.
- [138]-İbn Abdilhakem, 119; İbn Hayyat el-Ufûri, *Târîhu İbn Hayyat*, I, 247; Belazuri, *Futûh*, I, 269. İbn Fakih, 347; Yakut, IV, 420; İbn 'İzâri el-Maraküşî, *el-Beyanü'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, yay. haz. Lévi-Provençal (Leiden 1948), I, 19.
- [139]-*A.g.e.*, I, 30-31.
- [140]-*A.g.e.*, I, 32.
- [141]-Belazuri, *Futûh*, I, 272.
- [142]-Kalkaşandi, *Meâsiru'l-İnâfe fi Mealimi'l-Hilâfe*, yay. haz. A. Ferrac (Kuveyt 1964), 155; ayrıca bkz. Yakut, II, 62.
- [143]-Tarık ve komutanı Müsâ b. Nusayr'dan başka, sadece iki Arap grubu daha İspanya'ya gitti. İlki, h. 94'te Hurr b. es-Sekafî'nin grubuydu. bkz. E. Lévi-Provençal, *Histoire d'Espagne Musulmane* (Paris 1944), I, 83; ikincisi ise bundan 6 yıl sonra Semh el-Havlani ile gelen gruptu. bkz. İbn Kütiyye, 201-202.
- [144]-12.000 asker ve sadece 300 Arap vardı; bkz. Makkari, *Nefhu'l-Tih min 'Usni'l-Endelüsü'r-Rafîb*, yay. haz. R. Dozy, W. Wright (Leiden 1855-1860), I, 142; ayrıca bkz. Taberî, II, 1235. Bazı rivayetlere göre ise sadece 10.000 asker vardı, bkz. Makkari, I, 143.
- [145]-Hüseyn Münis, *Fecrü'l-Endelüs* (Kahire 1959), 75.
- [146]-İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase* (Kahire 1969), II, 118.
- [147]-Taberî, II, 1253. Ancak Makkari'de verilen sayı 18.000 idi, bkz. I, 176-177.
- [148]-İbn 'İzâri, II, 23.
- [149]-Hüseyn Münis, 75.
- [150]-Lévi-Provençal, I, 86.
- [151]-İbn 'İzâri, II, 4.
- [152]-İbn Kütiyye, 199-200.
- [153]-Lévi-Provençal, I, 85.
- [154]-İbn Abbar (el-Kudâi), *el-Hulle's-Siyarâ*, yay. haz. Hüseyn Münis (Kahire 1963), I, 61.
- [155]-Lévi Provençal, I, 87-88.
- [156]-Makkari, II, 12; ayrıca bkz. İbn Kütiyye, 37-38; İbn Esîr, *el-Kamil*, V, 251; İbn Abdilhakem, 220; İbn 'İzâri, II, 30.
- [157]-İbn Abbar, I, 61; ayrıca bkz. İbn 'İzâri, II, 33; İbn Kütiyye 17, 41-46.
- [158]-İbn Esîr, *el-Kâmil*, V, 491; ayrıca bkz. Makkari, I, 146-147; İbn Kütiyye 19-20; İbn Hafîb, *el-İhata fi Ahbâri'r-Rûta* (Kahire 1319/1901-2), 18; İbn 'İzâri, II, 33; R. Dozy, *Notices sur quelques manuscrits arabes* (Leiden 1847-1851), 49; İbn Abbar, I, 61-63.
- [159]-İbn 'İzâri, II, 44-47; ayrıca bkz. İbn Abbar, I, 35-36; İbn Kuteybe, II, 103.
- [160]-Bunlar hem küçük hem de ikinci dereceden kabile gruplarıydı. Bazıları Emevîlerin idarî mekanizmalarında görev alırken, bazıları da kuzeyli ve güneyli Araplar arasında Emevîler'in müttefiki konumundaydılar. Meselâ bkz. İbn Hazm, 85, 89, 104, 106, 109, 154, 178, 189, 192, 219, 267, 290, 302, 328, 392, 397, 418, 421, 423.